

MAMA

ULTIMA ÎMBRĂȚIȘARE

Frans de Waal s-a născut în 1948. A obținut titlul de doctor în zoologie și etologie la Universitatea din Utrecht. Începând cu 1981, a trăit și a lucrat în Statele Unite. A publicat sute de articole științifice despre comportamentul primatelor în reviste precum *Nature*, *Science*, *Scientific American* și altele. Cărțile sale, traduse în cincisprezece limbi, abordează teme fundamentale precum moralitatea, cultura sau religia prin prisma comparației dintre oameni și primat. Primul său volum, *Chimpanzee Politics* (1982), face o paralelă între luptele pentru putere ale cimpanzeilor și intrigile din lumea politică. Au urmat: *Peacemaking among Primates* (1989; distinsă cu Los Angeles Times Book Award), *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals* (1996), *Bonobo: The Forgotten Ape* (1997, trad. rom. *Bonobo și ateul*, Humanitas, 2017), *The Ape and the Sushi Master: Cultural Reflections by a Primatologist* (2001), *Tree of Origin: What Primate Behavior Can Tell Us about Human Social Evolution* (2001), *Our Inner Ape* (2005), *Primates and Philosophers: How Morality Evolved* (2006), *The Age of Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society* (2009), *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* (2016, trad. rom. *Suntem îndeajuns de inteligenți pentru a înțelege inteligența animalelor?*, Humanitas, 2019).

În prezent este profesor la Departamentul de Psihologie al Emory University și conduce Centrul Living Links, din cadrul Centrului Național Yerkes pentru Studiul Primatelor, din Atlanta. Este membru al U.S. National Academy of Sciences și al Royal Dutch Academy of Sciences. În 2007 a fost inclus de revista *Time* în Lista celor 100 cei mai influenți oameni ai momentului, iar în 2011 *Discover* l-a numit printre cei mai importanți 47 oameni de știință din toate timpurile.

Pentru Catherine, cea care mă inspiră

Cuprins

<i>Prolog</i>	9
1. Mama. Ultima îmbrățișare	23
<i>Rămas-bun al unei antropoide matriarh</i>	
2. Fereastră către suflet	63
<i>Când primatele râd și zâmbesc</i>	
3. Corp la corp	100
<i>Empatie și simpatie</i>	
4. Emoțiile care ne fac umani.	150
<i>Dezgustul, rușinea, vinovăția și alte neplăceri</i>	
5. Setea de putere	209
<i>Politică, crimă, război</i>	
6. Inteligența emoțională	247
<i>Despre corectitudine și liberul-arbitru</i>	
7. Simțirea	287
<i>Ce simt animalele</i>	
8. Concluzie	329
<i>Mulțumiri</i>	333
<i>Note</i>	335
<i>Bibliografie</i>	343

Prolog

Să observ comportamentul este pentru mine ceva atât de natural, încât s-ar putea să fi exagerat în această privință. Nu mi-am dat seama de asta până când, ajuns într-o zi acasă, am început să-i povestesc mamei o scenă petrecută în autobuz. Trebuie să fi avut vreo doisprezece ani. Un băiat și o fată se sărutaseră cu gurile larg deschise, insistent, într-un mod pe care nu-l înțelegeam, dar era caracteristic adolescenților. Asta în sine n-avea nimic special, însă am observat-o apoi pe fată mestecând gumă, deși înainte îl văzusem numai pe băiat făcând acest lucru. Eram uimit, dar am putut să-mi imaginez fenomenul – era ca în cazul legii vaselor comunicante. Când i-am spus lucrurile astea, mama a fost mai mult decât șocată. Cu o expresie îngrijorată, mi-a atras atenția să încetez să mă mai uit atât de insistent la oameni, spunându-mi că nu e frumos ce fac.

Să observ e azi profesia mea, dar să nu vă așteptați să remarc culoarea unei rochii sau dacă un bărbat poartă ceva pe cap – lucruri de felul acesta nu mă interesează câtuși de puțin. În schimb, mă concentrez asupra expresiilor emoționale, a limbajului corpului și a dinamicii sociale. Aceste lucruri sunt atât de asemănătoare la oameni și la celelalte primat, încât competența mea se aplică în mod egal amândurora, deși activitatea pe care o desfășor le privește cel mai mult pe cele din urmă. Ca student, fereastra laboratorului meu dădea spre o colonie de cimpanzei din grădina

zoologică; apoi, cercetător fiind vreme de douăzeci și cinci de ani la Centrul Național de Cercetare a Primatelor Yerkes, de lângă Atlanta, Georgia, biroul meu a avut o poziție asemănătoare. Cimpanzeii mei trăiesc afară, în stațiunea de cercetări, și uneori fac un vacarm atât de mare, încât dăm fuga la fereastră să asistăm la spectacol. Acolo unde cei mai mulți oameni ar vedea un amestec haotic de douăzeci de animale păroase care aleargă strigând și țipând este vorba, de fapt, de o societate foarte organizată. Noi recunoaștem fiecare cimpanzeu după figură, ba chiar și după voce, și știm la ce ne putem aștepta. Fără recunoașterea caracteristicilor individuale, observația ar fi neclară și aleatorie. Ar fi ca și cum am urmări un sport pe care nu l-am practicat niciodată și despre care nu știm mare lucru. Pe scurt, n-am vedea nimic. Acesta e motivul pentru care nu înțeleg meciurile de fotbal internaționale transmise de televiziunile americane: cei mai mulți comentatori intervin cu întârziere și nu explică strategiile fundamentale ale jocului. Au ochii ațintiți numai asupra mingii și continuă să trăncănească și în cursul momentelor celor mai importante. Asta se întâmplă când nu recunoaștem structura fenomenelor.

Secretul constă în privirea ansamblului, dincolo de centrul scenei. Dacă un cimpanzeu mascul îl amenință pe un altul, aruncând cu pietre sau năpustindu-se în direcția acestuia, trebuie să-ți desprinzi deliberat ochii de la ei și să controlezi ce anume se întâmplă la periferie, unde apar noi evenimente. Numesc acest tip de observație holistică: integrarea în context. Faptul că cel mai apropiat tovarăș al celui amenințat doarme într-un colț nu înseamnă că-l putem ignora. Imediat ce se trezește și se îndreaptă către centrul scenei, întreaga colonie știe că lucrurile sunt pe cale să se schimbe. O femelă scoate un strigăt puternic, ca să avertizeze cu privire la situație, în timp ce mamele își strâng puii în jurul lor.

Iar după ce agitația s-a liniștit, tot nu înseamnă că poți abandona observația. Îți menții privirea asupra principalilor actori – căci nu au încheiat încă disputa. Dintre miile de scene de

În cursul împăcării ce urmează unei confruntări, cimpanzeii masculi sunt dornici să toaleteze posteriorul rivalului, ceea ce poate duce la stranii poziții 69, când ambii încearcă să se toaleteze simultan.

împăcare la care am asistat, una din primele m-a luat prin surprindere. La scurt timp după o confruntare, doi masculi rivali au pășit vertical, pe două picioare, unul către celălalt, cu corpul îndreptat și cu blana complet zbârlită – această piloerecție făcându-i să pară de două ori mai mari decât erau de fapt. Privirile lor păreau atât de feroase, încât mă așteptam să reînceapă ostilitățile. Dar în momentul în care au ajuns unul lângă celălalt, unul dintre ei s-a întors dintr-odată, prezentându-și posteriorul. Celălalt a răspuns prin toaletarea intensă a primului în jurul anusului, plescăind puternic și clănțănind din dinți, comportament care îi traducea apetența pentru această activitate. Deoarece și primul mascul dorea să facă același lucru, cei doi au ajuns

într-o stranie poziție 69, care le permite să se toaleteze unul pe celălalt în același timp. Imediat după aceea, cei doi s-au relaxat și s-au întors unul către celălalt, toaletându-și reciproc fețele. Pacea a fost restabilită.

Zona către care se concentrează toaletarea inițială poate să pară neobișnuită, dar aduceți-vă aminte că în engleză (ca și în multe ale limbii) există expresii precum „pupatul / linsul în fund“. Și sunt convins că există motive întemeiate pentru aceasta. La oameni, frica intensă poate provoca vomă și diaree – spunem că „am făcut în pantaloni“ de spaimă. Această reacție vegetativă se întâlnește frecvent și la maimuțe, mai puțin pantalonii. Evacuările corpului furnizează informații importante. La multă vreme după încheierea unei încăierări, putem vedea cum un cimpanzeu mascul se duce și adulmecă iarba în locul unde a stat înainte rivalul său. Deși vederea este un simț aproape la fel de dominant la cimpanzei precum este la oameni, mirosul rămâne și el deosebit de important. Și în cazul speciei noastre există dovezi video-documentate care demonstrează că, după ce dăm mâna cu o persoană, în special cu una de același sex cu noi, ne mirosim adesea propria mână. Ne aducem palma aproape întâmplător lângă față, obținând informații chimice cu privire la dispoziția celuilalt. O facem în mod inconștient, așa cum facem atât de multe alte lucruri care seamănă cu comportamentul altor primate. Cu toate acestea, ne place să ne considerăm persoane raționale, care știu ce fac, în timp ce descriem celelalte specii ca pe niște automate. Lucrurile nu sunt chiar atât de simple.

Suntem în permanență legați de senzațiile noastre, dar partea înșelătoare este că emoțiile și senzațiile noastre nu sunt același lucru. Avem tendința de a le amesteca, însă senzațiile sunt stări interne subiective care, strict vorbind, sunt cunoscute numai celor care le posedă. Îmi cunosc propriile senzații, dar nu le cunosc pe ale tale decât din ceea ce îmi relatezi despre ele. Comunicăm senzațiile noastre prin intermediul limbajului. Emoțiile, pe de

altă parte, sunt stări corporale și mentale – de la furie și frică până la dorința sexuală, afecțiune și atingerea unei poziții superioare – care determină comportamentul. Declanșate de anumiți stimuli și însoțite de modificări comportamentale, emoțiile sunt detectabile de ceilalți indivizi prin expresia facială, coloritul tegumentelor, timbrul vocii, gesturile, mirosul și altele. Doar în momentul în care persoana care trece prin aceste modificări este conștientă de ele, acestea devin senzații, care sunt experiențe conștiente. Ne etalăm emoțiile, dar vorbim despre senzațiile noastre.

Să luăm exemplul reconcilierii sau al unei reuniri prietenești după o confruntare. Împăcarea este o interacțiune emoțională măsurabilă: pentru a o detecta, nu ai nevoie, ca observator, decât de răbdare pentru a vedea ce se întâmplă între cei doi foști inamici. Dar senzațiile care însoțesc o împăcare – remușcarea, iertarea, ușurarea – le sunt cunoscute numai celor care trec prin această situație. Poți presupune că și ceilalți au aceleași senzații ca tine, dar nu poți fi sigur de acest lucru, chiar dacă e vorba de membri ai propriei tale specii. Unii pot afirma, de exemplu, că au iertat o anumită persoană, dar putem oare să avem încredere în afirmația lor? Mult prea adesea, în ciuda a ceea ce ne-au spus, ei vor aduce din nou conflictul în discuție cu prima ocazie. Cunoașterea propriilor stări interne este imperfectă și adesea ne înșală și pe noi, și pe cei din jurul nostru. Suntem maeștri în etalarea bucuriei prefăcute, a fricii disimulate și a iubirii nechibzuite. Din această cauză îmi place să lucrez cu ființe lipsite de limbaj. Sunt obligat să le ghicesc senzațiile, dar cel puțin nu mă conduc niciodată pe căi greșite prin ceea ce-mi declară.

Studiul psihologiei umane se bazează, de obicei, pe folosirea de chestionare, care pun accentul pe senzațiile autodeclarate, dar prea puțin pe comportamentul real. Eu apreciez stilul opus. Avem nevoie de mai multe observații legate de relațiile sociale umane. Pentru a vă da un exemplu simplu, lăsați-mă să vă conduc la o mare conferință din Italia, la care – în calitate de cercetător în

formare – am participat cu mulți ani în urmă. Aflându-mă acolo pentru a vorbi despre felul în care-și rezolvă primatele conflictele, nu m-am așteptat să văd în direct un exemplu uman perfect. Un anumit om de știință a acționat într-un mod pe care nu-l întâlnisem niciodată înainte și rareori după aceea. Trebuie să fi fost o combinație între faptul că era faimos și că limba sa maternă era engleza. La întâlnirile internaționale, americanii și englezii confundă deseori privilegiul extraordinar pe care-l au, fiind capabili să vorbească în limba maternă, cu o superioritate intelectuală. Deoarece nimeni nu îndrăznește să-i contrazică într-o engleză stricată, rareori sunt puși într-o asemenea situație.

A fost prezentată o sesiune întreagă de lucrări și, după fiecare dintre ele, faimosul nostru om de știință, vorbitor nativ de engleză, sărea de pe scaunul său din mijlocul rândului pentru a ne ajuta să înțelegem lucrarea. Astfel, imediat ce o cercetătoare italiancă și-a încheiat prezentarea, deși publicul încă mai aplauda, omul de știință s-a ridicat de pe scaun, s-a urcat pe podium, i-a luat vorbitoarei microfonul și a spus *ad litteram*: „Ceea ce a încercat să spună...” “Nu-mi mai aduc aminte care a fost subiectul, dar cercetătoarea italiancă a făcut o grimasă... Era greu să nu vezi impertinența și lipsa de respect față de ea – comportament pe care astăzi îl numim *mansplaining**.

Cea mai mare parte a publicului i-a ascultat spusele prin intermediul unui serviciu de traducători – de fapt, conexiunea lor lingvistică întârziată i-a ajutat să se uite la comportamentul acestuia, în același fel în care suntem mai buni în citirea limbajului trupului în cursul unei confruntări televizate fără sonor. Apoi, au început să fluiere și să huiduie.

Expresia de surprindere de pe fața faimosului om de știință a arătat cât de prost evaluase reacția la demonstrația sa de forță.

* Combinație a cuvintelor *man* „bărbat” și *explaining* „a explica”, referindu-se la atitudinea condescendentă, superioară a bărbaților față de femei (*n. t.*).

Până atunci, crezuse probabil că lucrurile merg strună. Fâstâcit și probabil umilit, acesta s-a retras în grabă de pe podium.

Am continuat să-i privesc, pe el și pe cercetătoarea italiancă, în timp ce stăteau în sală. În nici cincisprezece minute, s-a apropiat de ea și i-a oferit căștile sale (prin care era conectat cu serviciul de traducere – *n. t.*), deoarece ea nu avea așa ceva. Ea le-a acceptat politicos (probabil fără să fi avut, de fapt, nevoie de ele). Gestul bărbatului a reprezentat o ofertă implicită de restabilire a păcii. Spun „implicită“, deoarece n-am observat semne că ar fi menționat ceva despre momentul tensionat de mai înainte. Oamenii își semnalizează deseori bunele intenții după o confruntare (un zâmbet, un compliment) și o încheie. N-am putut să-mi dau seama ce anume și-au spus cei doi, dar o altă persoană mi-a spus că, după ce s-a încheiat sesiunea de prezentări, omul de știință s-a apropiat a doua oară de italiancă și i-a spus *ad litteram*: „M-am făcut cu totul de răs“. Această admirabilă fărâmă de autocunoaștere a adus aproape a împăcare explicită.

În ciuda omniprezenței soluționării a conflictelor umane și a fascinantei ei desfășurări în cursul conferinței, prezentarea mea a avut parte de o primire neutră. Eram doar la începutul cercetărilor mele, iar știința nu era încă pregătită pentru ideea că se poate vorbi de împăcare în cazul altor specii. Nu cred că cineva se îndoia de observațiile mele – adusesem o mulțime de dovezi și de fotografii –, dar pur și simplu nu știau ce să facă cu astfel de informații. La vremea respectivă, teoriile despre conflictul animal erau centrate pe a învinge și a fi învins. A învinge este bine, a pierde este rău, și tot ceea ce contează este cine anume are acces la resurse. În anii 1970, știința privea animalele din perspectivă hobbesiană: prin natura lor sunt violente, competitive, egoiste și niciodată cu adevărat blânde. Accentul pus de mine pe împăcare nu avea nici un sens. În plus, termenul suna emoțional, fapt care nu era privit cu ochi buni. Unii colegi au adoptat o atitudine condescendentă, explicându-mi că am alunecat spre o noțiune

romantică, iar aceasta nu are ce să caute în știință. Eram încă foarte tânăr, iar ei îmi spuneau că totul în natură se învâрте în jurul supraviețuirii și reproducerii și că nici un organism nu va ajunge prea departe cu împăcarea. Compromisul este pentru cei slabi. Chiar dacă cimpanzeii au manifestat un asemenea comportament, spuneau ei, este îndoielnic că ar fi avut cu adevărat nevoie de așa ceva. Și, în mod sigur, nici o altă specie nu a făcut vreodată ceva asemănător. Studiam un caz întâmplător.

După câteva decenii și sute de alte studii, știm acum că reconcilierea este un comportament larg răspândit. Apare la toate mamiferele sociale, de la șobolani la delfini, de la lupi la elefanți, și desigur și la păsări. Comportamentul servește reparării relațiilor sociale în atât de mare măsură, încât astăzi am fi surprinși dacă am întâlni mamifere sociale care *nu se reconciliază* după o confruntare. Ne-am întreba cum de au putut să mențină societatea încheată. Dar la vremea respectivă nu știam lucrurile acestea și am ascultat politicios toate aceste povețe. Nu mi-au schimbat felul de a gândi, deoarece, după părerea mea, observația bate orice teorie. Ceea ce fac animalele în viața lor reală are prioritate asupra oricăror idei preconceptuate despre cum ar trebui să se comporte. Când ești un observator înnăscut, asta e ceea ce obții: o abordare inductivă a științei.

În mod similar, dacă observi, așa cum a făcut-o uimitor Darwin, în *Expresia emoțiilor la om și la animale*, că alte primate folosesc, în situații încărcate emoțional, expresii faciale asemănătoare omului, nu poți să ocolești asemănările în privința vieții lor interioare. Ele își dezvelesc dinții într-un rânjet, produc chicoteli când sunt gădilite și-și țuguie buzele când sunt supărate. Aceste manifestări devin automat punctul de plecare al teoriilor tale. Poți adopta oricare idee în legătură cu emoțiile animalelor sau absența lor, dar va trebui să te confrunți cu un cadru în care faptul că oamenii și alte primate își comunică acțiunile și intențiile cu ajutorul aceleiași musculaturi faciale capătă înțeles.

Darwin a făcut acest lucru într-un mod firesc, susținând continuitatea emoțională dintre oameni și celelalte specii.

Cu toate acestea, există un noian de diferențe între comportamentul care exprimă emoții și percepția conștientă sau inconștientă a acestor stări. Oricine pretinde că știe ce anume simt animalele (în sensul de senzație) nu se bazează pe știință. Îi rămân doar presupunerile. Acest lucru nu este neapărat rău și sunt cu totul de acord că speciile apropiate de noi au senzații apropiate de ale noastre, dar nu ar trebui să trecem cu vederea saltul către supoziții pe care trebuie să-l facem. Chiar și când vă spun că *Mama. Ultima îmbrățișare* se referă la o îmbrățișare între un cimpanzeu-femelă bătrână și un profesor bătrân, care a avut loc cu câteva zile înainte de decesul ei, nu pot să includ senzațiile ei în relațiile mele. Aspectele familiare ale comportamentului și contextul pregnant în care s-a petrecut le sugerează, însă aceste senzații rămân inaccesibile. Această incertitudine i-a deranjat întotdeauna pe cei care studiază emoțiile și este motivul pentru care acest domeniu este considerat adesea de nepătruns și dezordonat.

Științei nu-i place imprecizia, și din această cauză, când vine vorba de emoțiile animalelor, intră adesea în contradicție cu opiniile publicului larg. Întreabă un bărbat sau o femeie de pe stradă dacă animalele au emoții și vor răspunde „cu siguranță“. Ei știu că animalele lor de companie, câini și pisici, au tot felul de emoții și, prin extensie, le atribuie emoții și altor animale. Dar dacă puneți aceeași întrebare unor profesori universitari, mulți dintre ei se vor scărpinga în cap, vor privi descumpăniți și vor întreba la ce anume vă referiți mai precis. Cum anume *definiți* emoțiile? Ei ar putea să urmeze calea lui B. F. Skinner, behavioristul american care a promovat o perspectivă mecanicistă asupra animalelor, negând existența emoțiilor, pe care le numea „exemple excelente de cauze fictive pe seama cărora punem în mod obișnuit comportamentul“¹. Într-adevăr, astăzi este greu să mai găsești un om de știință care să nege existența emoțiilor la animale, dar mulți dintre ei nu se simt bine să vorbească despre ele.